

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे :

अनुभवाचे विद्यापीठ

संपादक

डॉ. रमेश लांडगे
डॉ. सविता कोठावळे
डॉ. कृतिका खंदरे

Shaurya Publication, Latur

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN- 978-93-83672-76-9

Editor

Dr. Ramesh Landge डॉ. रमेश लांडगे
Dr. Savita Kothawale डॉ. सविता कोठावळे
Dr. Kratika Khandare डॉ. कृतिका खंदरे

Publication

Shaurya Publication
Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512
www.rjournals.co.in, [Email-hitechresearch11@gmail.com](mailto>Email-hitechresearch11@gmail.com)
Mob. No. 8149668999

Printing

R.R.Graphics, MIDC, Latur

First Edition - 1st October 2018

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from Dr. Ramesh Landge

३०.	अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी वाडमय प्रा. संदीप परदेशी	१५६
३१.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा साहित्यातील समाजवास्तव खलसे समाधान एकनाथराव	१६१
३२.	महाराष्ट्र के दलित साहित्य का प्रतिक साहित्य रत्न अन्ना भाऊ साठे एक खोज.	१६६
३३.	भुताळे दत्ता मारोती अण्णा भाऊ साठे : मार्क्सवादी विचारवंत	१७०
३४.	प्रा. सौ. ललिता सिद्धार्थ हिंगोणेकर अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाडमय ग्रंथपाल - गादेकर पी.सी.	१७५
३५.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचार वैशाली श्रीरंग थोरात	१८०
३६.	अण्णाभाऊ साठे यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान डॉ. राजेंद्र बगाटे	१८७
३७.	अण्णा भाऊ साठे : मानवतावादी साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे के साहित्य में विद्रोही चेतना. प्रा.डॉ. गोपाळ शंकरराव भोसले	१९५
३८.	अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ति आणि वाडमय बाळासाहेब मधूकरराव सूर्यवंशी	१९८
३९.	दलित साहित्य आणि अण्णाभाऊ साठे चक्काण मदन मानसिंग	२०५
४०.	अण्णा भाऊ साठे यांची लोकनाट्यविषयक भूमिका प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे	२०९
४१.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहीत्यातील आंबेडकरी विचार डॉ. आर. एस. पारवे	२१६
४२.	अण्णाभाऊ साठे- कार्य, साहित्य आणि चळवळ प्रा.मोहन काळकुटे	२२३
४३.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाज वास्तव प्रा.डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी	२२८

अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी वाडमय

प्रा. संदीप परदेशी

सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर, मराठी विभाग, बलभीम महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :-

अण्णाभाऊ साठे एक संवेदनशील प्रख्यात लेखक झाले हे मराठी साहित्याच्या इतिहासातील एक आश्चर्य आहे. सर्वमान्यतेने पहिले लक्षणीय व समर्थ दलित लेखक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अण्णाभाऊंनी दलित लेखकांच्या पुढील पिढ्यांसाठी दिपस्तंभासारखे कार्य केले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील व स्वातंत्र्यानंतरच्या काही काळातील महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जीवनाचे व संस्कृतीचे ते पहिले प्रमुख इतिवृत्तकार होते. कारण त्या जीवनाचे व संस्कृतीचे त्यांना सखोल आकलन होते व प्रत्यक्ष अनुभवसुधा होता.

जागतिक किंतीचे मानवतावादी लेखक मँकझीम गार्कीच्या लेखनाचा प्रभाव अण्णाभाऊंवर पडला. अण्णाभाऊंनी जवळपास ३० कादंबन्या, १४ कथासंग्रह, १६ प्रकारची लोकनाट्य, नाटके व नाटिका, अप्रकाशित साहित्य, पोवाडे, लावणी, आदि पद्यात्मक साहित्य व माझा रशियाचा प्रवास हे प्रवासवर्णन लिहून मराठी साहित्याची निरंतर सेवा केली.

मार्क्सवादी साहित्य विचाराची सुत्रे त्यांनी घेतली होती. प्रखर बुद्धीवाद, समता, स्वातंत्र्य, विश्वबंधुत्व व समाजवादी विचार यांच्या वैचारिक सधनतेवर अण्णाभाऊंचा वाडमयीन दृष्टीकोन उभा आहे. अन्याय, शोषण, पिळवणूक यांना ते विरोध करतात. क्रांती सूक्ते गात-गात आशावादाची गिरीशिखरे वास्तवात उभी करण्याचा प्रयत्न करणे हे त्यांच्या समाज विचार प्रणालीचे सूत्र आहे. मार्क्सवादाबरोबरच शाहू, फुले, आंबेडकरांच्या विचारांचाही सहभाग अण्णाऊंच्या वाडमयीन दृष्टीकोनात आहे.

अशा या प्रख्यात लेखकाच्या कादंबरी विश्वाचा थोडक्यात आढावा प्रस्तृतच्या शोधनिबंधातून घेतला आहे.

कादंबरी वाडमय :-

अण्णाभाऊंनी ज्या कालखंडात कादंबरीलेखनास सुरुवात केली तो कालखंड होता फडके-खांडेकर युगाचा याच काळात ह.ना. आपटे समाजिक समस्यांवर कादंबन्या लिहित होते. या काळापर्यंत कादंबरीत मुख्यतः नागरी जीवनाचे चित्रणच येत. तसेच बहुतेक कादंबरीकार उच्चभू वर्गातील होते.

या कालखंडानंतर मराठी कादंबरी वेगाने बदलू लागली. कादंबरीत ग्रामीण भागातील, झोपडपट्टीतील तसेच दलित, शोषित, आदिवासी व गुन्हेगार लोकांच्या जीवनाचे चित्रण होऊ

लागले. मराठी कादंबरीचा केंद्रबिंदू शहरी वर्गाकडून ग्रामीण वर्गाकडे सरकू लागला. कादंबरीकार म्हणून अण्णाभाऊ या वर्गाशी संबंधित होते.

अण्णाभाऊंनी एकंदर ३० कादंबन्या लिहिल्या. या कादंबन्या समजून घेण्यासाठी त्यांचे चार प्रकारात वर्गाकरण केले आहे.

- १) साहस चित्रण करणाऱ्या कादंबन्या.
- २) महिला समस्या चित्रण करणाऱ्या कादंबन्या.
- ३) प्रेम चित्रण करणाऱ्या कादंबन्या.
- ४) ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबन्या.

(१) साहसचित्रण करणाऱ्या कादंबन्या :-

अण्णाभाऊंनी ज्या वेगवेगळ्या कादंबन्या लिहिल्या त्या कादंबन्यांमध्ये काही साहसाचे चित्रण करणाऱ्याही आहेत. यात 'वारणेच्या खोन्यात, फकिरा, वारणेचा वाघ, मास्तर, आणि अग्निदिव्य या कादंबन्या होते.'

'वारणेच्या खोन्यात' या कादंबरीत अण्णाभाऊंनी १९४२ च्या 'भारत छोडो आंदोलनात हौतात्म्य पत्करणारा तरुण स्वातंत्र्यसैनिक हिंदूराव ऊर्फ राजाराम पांडुरंग पाटील जवळेकर आणि त्याची प्रेमसी मंगला यांच्या शोकांतिकेची कथा सांगितली आहे. प्रस्तृत कादंबरीत 'भारत छोडो आंदोलनाचे वातावरण, वारणेच्या खोन्यातील स्वतंत्र्यसैनिकांची साहसकृत्ये यांचे चित्रण केलेले आहे.'

'फकिरा' ही अण्णाभाऊंची सर्वात गाजलेली कादंबरी. तिचे कौतुक अगदी ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेत्या वि.स. खांडेकर यांनी केले आहे. १९६१ मध्ये या कादंबरीला महाराष्ट्र राज्य साहित्य पुरस्कारही मिळाला. या कादंबरीत अण्णाभाऊंनी शतकानुशतके उपेक्षित राहिलेल्या मांग समाजाच्या सामर्थ्याचे आणि धाडसाचे चित्रण केले आहे. दलितांच्या अंगी असलेल्या झुंजारपणा, बंडखोरपणा, लढताना मरण पत्करण्याची तयारी, स्वाभीमान, गरजू आणि लायक व्यक्तींना कुठल्याही परिस्थितीत मदत करण्याची वृत्त या उदात्त गुणाचे चित्रण या कादंबरीत येते.

'मास्तर' या कादंबरीत संपूर्ण श्रद्धेने व त्यागी वृत्तीने स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेणाऱ्या देवगावच्या एका बंडखोर शिक्षकाचे जीवन चित्रित केले आहे.

'वारणेचा वाघ' या कादंबरीत सामान्यांची पिळवणूक करणारे देशी सावकार-जमीनदार व परकीय राज्यकर्ते यांच्या विरुद्ध लढणाऱ्या नायकाचे चित्रण केले आहे. ही कादंबरी सांगली जिल्ह्यातील कुमज खेड्यातल्या सत्तू भोसले याची कथा आहे. ब्रिटीशांचा अरेरावीपणा, दडपशाही आणि इतरांवर गुलामगिरी लादण्याची वृत्ती याविरुद्ध बंड करणाऱ्या सत्तू भोले या वाघासारख्या माणसाची ही शोकान्त कथा आहे.

'अग्निदिव्य' या कादंबरीत छ. शिवाजी महाराजांचे सरसेनापती प्रतापराव गुजर यांच्या उदात्त जीवनाचे आणि पराक्रमाचे चित्रण केलेले आहे.

(२) महिलांच्या समस्याचे चित्रण करणाऱ्या कादंबन्या :-

अण्णाभाऊऱ्नी आपल्या कादंबन्यामधून महिलांच्या समस्याचेही चित्रण केलेले आहे या कादंबन्या म्हणजे चित्रा, वैजयंता, चंदन, चिखलातील कमळ, फुलपाखरू, टिळा लावले मी रक्ताचा, रत्ना या होत.

'चित्रा' या कादंबरीतून १९४५-४६ च्या मुंबईसारख्या शहरांच्या औदयोगीकरणाचे दोष व त्यांचे लोकांच्या लैंगिक नित्तमत्तेवर होणारे परिणाम आलेले आहेत. शरीरविक्रयाच्या व्यवसायातून हजारो निष्पाप स्त्रियांना दलालांकडून कसे बळी बनविण्यात आले याचे चित्रण ही कादंबरीत करते.

'वैजयंता' या कादंबरीत तमाशातील महिला कलावंतांचे कशा प्रकारे लैंगिक, सामाजिक, आर्थिक आणि भावनिक शोषण होते व बन्याचशा महिला या व्यवसायात नाईलाजामुळे कशा येतात याचे चित्रण केलेले आहे.

'चंदन' या कादंबरीत मुंबईतील एका झोपडपट्टीत राहणाऱ्या चंदन नावाच्या एका कामकरी स्त्रीचे साहस चित्रण केले आहे.

'फुलपाखरू' या कादंबरीतून सुधारगृहातील मुलांची आणि त्यांच्या गुन्हेगारी जीवनाचे चित्रण केलेले आहे.

'चिखलातील कमळ' या कादंबरीतून मुलींना देवाला अर्पण करण्याच्या धार्मिक प्रथेचे दुष्परिणाम आणि अन्यायाचे चित्रण अण्णाभाऊऱ्नी केले आहे.

'टिळा लाविते मी रक्ताचा' या कादंबरीत जातिभेद मानणाऱ्या पूर्वीच्या महाराष्ट्रात धनाजी रामोशी या आपल्यापेक्षा कनिष्ठ जातीच्या तस्तुवरोबर राहण्याचे धाडस करण्याऱ्या आवडी चौगुले या वरिष्ठ जातीतील मुलींची कहाणी सांगितली आहे.

'रत्ना' या कादंबरीतून ग्रामीण भागात राहणाऱ्या सैनिकांच्या पत्नींचे जीवन कसे असुरक्षित असते हे सांगितले आहे.

३) प्रेमाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबन्या :-

अण्णाभाऊऱ्नी अलगूज, रानगंगा, अहंकार, आग, रूपा, आघात, गुलाम, मयुरा, मूर्ती या प्रेमाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबन्या लिहिल्या. यातील बहुतेक कादंबन्या ग्रामीण पाश्वभूमीवरील प्रेमकथा आहे.

'अलगूज' ही प्रेमाचे चित्रण करणारी पहिली कादंबरी. यातून रंगू आणि तिचा प्रियकर बापू खरवटे यांच्या प्रेमाची गोष्ट सांगितली आहे.

'रानगंगा' या कादंबरीचे शीर्षक कान्हेरी व करुंगाळी या दोन गावांमधून वाहणाऱ्या 'रानगंगा' या नदीवरून देण्यात आले आहे. या कादंबरीचा नायक व नायिका हे एकमेकांशी वैर असणाऱ्या दोन व्यक्तींची मूले आहेत. परंतु त्यांच्या प्रेमामुळे वैरत्व कसे संपते हे यात दाखवले आहे.

'अहंकार' या कादंबरीतून अवाजवी अहंकाराने एखादया स्त्रीचे आयुष्य कशा प्रकारे नष्ट होते हे अवंतिका या नायिकेच्या माध्यमातून दाखविले आहे.

'रूपा' या कादंबरीतून प्रेमचा त्रिकोण दाखविला आहे.

'आग' याकादंबरीत अनंत चक्षण या लेखकांची प्रेमामूळे कशी अधोगती होते हे चित्रित केले आहे. ही एक अधुरी प्रेमकहाणी आहे.

४) ग्रामीण जीवन चित्रण करणाऱ्या कादंबन्या :-

अण्णाभाऊंनी लिहिलेल्या एकुण कादंबन्यापैकी पूर्णपणे ग्रामीण पाश्वर्भुमी असलेल्या कादंबन्यांची संख्या लक्षणीय आहे. यात प्रामुख्याने - माकडीचा माळ वैर, डोळे, मोडित राधा चाले, रानबोका, कुरूप, पाझर, केवड्याचे कणीस या कादंबन्या होते.

'माकडीचा माळ', ही अण्णाभाऊंच्या प्रसिद्ध कादंबन्यापैकी एक महत्वाची कादंबरी आहे. या कादंबरीत खेड्यांच्या बाहेर माळावर पाले उभारून त्यामध्ये राहणाऱ्या भटक्या जाती-जमातींचे अत्यंत प्रामाणिक, समर्थ आणि जिवंत चित्रण केलेले आहे.

'वैर' ही कादंबरी महाराष्ट्रातील जमीनदारी पद्धत, सामान्य माणसांची पिळवणूक यावर आधारित आहे.

'डोळे मोडित राधा चाले' या कादंबरीचे शीर्षक संत एकनाथांच्या वारियाने कुंडल हाले। 'डोळे मोडित राधा चाले' या प्रसिद्ध गवळणीच्या ध्रुवपदातून घेण्यात आले आहे. स्त्रीच्या वागणूकीतील मनमोकळेपणाचा ग्रामीण भागातील खलप्रवृत्तीच्या लोकांकडून कसा विपरित अर्थ लावला जातो आणि यामूळे अनेकांच्या जीवनात कशा दुःखद घटना घडतात याचे चित्रण करण्यात आले आहे.

'रानबोका' या कादंबरीतून सुरळ गावातील वाईट प्रवृत्तीच्या व्यक्तींवर प्रकाश टाकला आहे.

'पाझर' - या कादंबरीतून आकुबा आणि तुकोबा या गावगुंडांमुळे गावाचे वातावरण कसे दुषित होते व नंतर त्यांचा बिमोड करून गावात कशी समृद्धी नांदते याचे चित्रण केलेले आहे.

'केवड्यांच कणीस' ही गुंड्या नावाचा पहिलवान आणि त्याचे साथीदार यांच्या मूर्खपणाची एक सामान्य अशी कथा आहे.

सारांश :-

अण्णाभाऊ साठे यांनी समाजातील दीन, दलित, अवहेलित, सामान्य, स्त्रीया, मागास जाती-जमातीमधील व्यक्तिरेखांचे चित्रण आपल्या कादंबन्यांमधून सशक्तपणे मांडले. तसेच सामान्यांच्या संघर्षाचे चित्रणही अण्णाभाऊंच्या लेखनाचे बलस्थान म्हणता येईल. त्यांच्या एकुण कादंबन्यावरून पुढील निष्कर्ष मांडता येईल.

- १) अण्णाभाऊंनी बंडखोरांचे आणि त्यांच्या पराक्रमाचे वर्णन आपल्या कादंबन्यामधून केले आहे. हौतातम्य पत्करणे हा या वीरांचा एक महत्वाचा गुण होता.
- २) अण्णाभाऊंनी आपल्या कादंबन्यांमधून तत्कालिन महिलांच्या समस्या निर्भिडपणे मांडल्या.
- ३) आपल्या काही कादंबन्यांमधून त्यांनी प्रेमकथांचे ही चित्रण केलेले आहे.
- ४) अण्णाभाऊंनी ग्रामीण जीवनाचे त्यांच्या विविध पैलुसह अतिशय समर्थ व प्रामाणिक चित्रण आपल्या ग्रामीण कादंबन्यामधून केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) लोकनायक अण्णाभाऊ - डॉ. जवळगेकर
- २) फकिरा - अण्णाभाऊ साठे
- ३) भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णाभाऊ साठे - बजरंग कोरडे

